

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.01.121>
УДК 303.446.4:(430+477)“189/191”

Володимир ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ

доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник,
відділ зарубіжних джерел з історії України, Інститут української археографії
та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (Київ, Україна)
potulnytskyva@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-0318-7424>

ПРОЄКЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ ВІД РОСІЇ У СВІТЛІ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЙ ПРОВІДНИХ НІМЕЦЬКИХ ІНТЕЛЕКТУАЛІВ ІЗ КІНЦЯ ХІХ ст. ДО 1918 р. *

Мета — розглянути сукупність дослідницьких ідей низки німецьких інтелектуалів від кінця ХІХ ст. до 1918 р. щодо причин і підстав української незалежності з виведенням міркувань стосовно можливостей, шляхів, способів її досягнення. **Методологія** базується на використанні концепції генерацій соціолога К. Мангайма та ідей історика Р. Шарт'є про соціальну й інтелектуальну обумовленість відмінних артикуляцій серій дискурсу. **Наукова новизна**. Вперше подається цілісне комплексне осмислення ідей та концепцій німецьких

* Дослідження стало можливим завдяки сприянню Фонду Александра фон Гумбольдта. Автор висловлює щирі вдячності цій інституції за надану змогу зібрати матеріали для статті в архівах і бібліотеках Німеччини, а професорові Ляйпцизького університету Штефану Родевальду — за підтримку проекту та нагоду апробувати його на спільному колоквиумі кафедр новітньої історії (завідувач проф. Д. ван Лаак) і середньовічної та ранньомодерної історії (завідувач проф. Ш. Родевальд), що відбувся 18 жовтня 2023 р.

Цитування: Потульницький В. Проекції української незалежності від Росії у світли концептуалізацій провідних німецьких інтелектуалів із кінця ХІХ ст. до 1918 р. *Український історичний журнал*. 2025. № 1 (580). С. 121—140. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.01.121>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2025. № 1 (580)

інтелектуалів щодо можливих проєкцій української незалежності з проведенням їх широкого порівняльного аналізу. Виокремлюються тенденції, які намітились у німецькій науці щодо можливостей здобуття українцями незалежності. **Висновки.** Досліджуються історіософський (Е. фон Гартман, О. Гетч, П. Рорбах) та геополітичний (Ф. Науман, А. Пенк, М. Вебер) напрями в німецькій інтелектуальній історії. Погляди їх чільних представників сформували в рамках кожного напрямку окремий дискурс української самостійності, з обговоренням різних можливостей України здобути незалежність, відмінним баченням шляхів і способів її досягнення. Поряд із тотожними умовиводами, яких доходили німецькі інтелектуали, стверджуючи про обґрунтованість претензій України на незалежне від Росії національно-державне існування, визначено й істотні відмінності між обома дискурсами. В контексті обговорення причин і підстав української самостійності представники історіософського напрямку висували цивілізаційну (соціокультурні відмінності) та культурологічну (вищість / нижчість, зростання / занепад) концептуалізації, натомість репрезентанти геополітичного наголошували на пріоритеті саме геополітичного (самодостатність просторового розміщення) чинника. Щодо можливих способів здобуття незалежності України «геополітики» визначали в її союзники низку об'єднань європейських держав чи створення суміжної з Росією буферної країни — подібно до Болгарського царства, «історики» ж у ролі союзників України на шляху до самостійності пропонували або Румунське королівство, або Польщу та Фінляндію.

***Ключові слова:** німецька інтелектуальна історія, покоління німецьких інтелектуалів, геополітика, історіософія, незалежність від Росії, причини й підстави незалежності, шляхи та способи досягнення незалежності.*

Як визначають сучасні дослідники, інтелектуальна історія пов'язана з різноманітними науковими напрямами. Найбільш важливими серед них виступають історіософія, історія дискурсу, політичної думки, концептуальна історія й т. п. [1].

Обравши як предмет нашої уваги історіософський і геополітичний напрями німецької інтелектуальної історії, котрі як дослідницькі дисципліни концептуально та змістовно розвинулися в ХІХ ст., ми наголошуємо на декількох обставинах. По-перше, в німецькій інтелектуальній історії існувала традиція вивчення українців як окремого етносу зі власними мовою, культурою, історією. Ця традиція тривала у ХVІІ—ХVІІІ ст. і була відновлена у середині ХІХ ст. за часів О. фон Бісмарка. По-друге, хоч у німецькій історичній науці вже порушувалася проблема дослідження образу України саме з німецької перспективи, автори обмежувались або переліком та хронологічною систематизацією виданих істориками праць, або дослідженням спадщини окремих науковців (наприклад, О. Гетч чи П. Рорбах), або оглядом публіцистики про Україну в роки Першої світової війни [2; 3, с. 54—70; 4; 5, с. 40—53, 218—229]. Вони не визначали й не досліджували ані окремі напрями німецької інтелектуальної історії з висвітленням їх представниками проблеми України, ані проводили аналіз бачення чільними репрезентантами цих напрямів феноменів нації, держави, територіальних кордонів, національної та регіональної ідентичності на українському прикладі.

Це твердження стосується й української історіографії, де лише декілька авторів у тій чи іншій мірі розглядали поодинокі аспекти зазначеної проблеми. Тут слід згадати спробу подати в окремих загальних нарисах геополітичні погляди європейських науковців, серед яких і німці Ф. Науман, М. Вебер [6], висвітлити

теоретичне обґрунтування концепції Східної Європи на початку ХХ ст., запропоноване О. Гетчем [7, с. 39—40, 51—54, 57—62], опублікувати та прокоментувати його листування з М. Грушевським [8], з'ясувати відгомін праць Е. фон Гартмана на Галичині [9]. Звертали увагу на погляди останнього й українські інтелектуали початку ХХ ст., описуючи ідеї німецького теоретика в контексті їх впливу на галицьку політику [10, с. 111—116; 11] та висвітлюючи еволюцію поглядів О. фон Бісмарка на українське питання [12].

Опрацювання основної літератури, дотичної до досліджуваного у цій статті питання, свідчить, що комплексне бачення групою німецьких інтелектуалів можливих проекцій здобуття української незалежності з проведенням широкого порівняльного аналізу ідей і концепцій, виокремленням у них тенденцій, які намітилися з цієї проблеми в німецькій науці, не було осмислене та проаналізоване як цілісність ані у зарубіжній, ані у вітчизняній історичній науці.

Вчені та публіцисти, чії погляди розглянемо нижче, працювали на часовому відрізку від кінця ХІХ ст. до 1918 р. Одні з них будували свої дослідження, використовуючи геополітичні підходи, інші — історіософські та історичні, тож умовно називатимемо їх «геополітиками» й «істориками». Вони належали приблизно до одного за віком покоління інтелектуалів, а їхні студії сформували окремі напрями в німецькій інтелектуальній історії. В рамках кожного існував дискурс української самостійності з обговоренням різноманітних можливостей України здобути незалежність, формулюванням відмінних візій щодо шляхів і способів її досягнення.

Аналізуючи теоретичну спадщину інтелектуалів, методологічно використовуватимемо вчення німецького та британського соціолога К. Мангайма про «генераційні союзи» й детермінанти належності поколінь до спільного «просторово-часового виміру» [13, с. 302—307], а також ідеї французького історика Р. Шарт'є щодо правил функціонування дискурсу в рамках соціальних відносин у суспільстві [14, с. 18]. Хронологічні рамки статті визначаються часом написання німецькими інтелектуалами першої (1889 р.) та останньої (1918 р.) з аналізованих дослідницьких праць. Розглянемо спадщину трьох представників кожного з означених вище напрямів інтелектуальної історії: для «істориків» це Е. фон Гартман, О. Гетч, П. Рорбах, для «геополітиків» — Ф. Науман, А. Пенк, М. Вебер. Такий підхід дозволить продемонструвати відмінності щодо теоретичного, термінологічного, концептуального бачення ними порушеної проблеми.

Проекції української незалежності німецькі інтелектуали обґрунтовували як вірогідні можливості виходячи з певних міркувань. Ці можливості розглядали комплексно в контексті вирішення питань щодо підстав, передумов, які давали Україні право на незалежність, пошуку найкращих сценаріїв для цього, а також їх обґрунтування відповідно до інтересів Німеччини.

Підстави та передумови незалежності України від Росії

Обґрунтовуючи легітимність української самостійності, німецькі інтелектуали враховували як причини, так й аргументи, котрі, на їхню думку, надавали Україні право на власне національно-державне існування.

Історіософський дискурс. Першим із німецьких учених, хто з історіософського погляду спробував розглянути можливості здобуття українцями незалежності від Росії, став філософ *Едуард фон Гартман* (1842—1906 рр.), який був консультантом О. фон Бісмарка з наукових питань. Висуваючи ідею щодо потреби утворення незалежної Української держави, він наводив свої аргументи: необхідність захисту галицьких русинів від спроб Росії їх «визволити»; порятунок України від її подальшого знищення російським пануванням.

Учений робив прогностичний висновок щодо майбутніх планів Росії, які вона намагалася реалізувати під час Першої світової війни — «звільнити» галицьких русинів як нібито «росіян» від австрійського володарювання та об'єднати їх з іншими суб'єктами українського походження в Російській імперії в єдину національну цілість [15, с. 36]. Е. фон Гартман наполягав, що «для отримання більшої безпеки від агресивних прагнень Росії та її мрії про світове панування в майбутньому, в усякому разі цей абсурд (російські політичні прагнення — *В. П.*) треба відвернути від Європи» [15, с. 37].

Опертям гартманівської історіософської парадигми був висновок про те, що «Великоросія» стала прямим генетичним продовженням північної частини Кипчацького улусу, або Золотої Орди [16, с. 284]. «Росіяни, — зазначав він, — навіть не роблять жодної таємниці з того, що російську панславістську державу вони здатні уявити собі лише як націонал-російську, в якій усі інші слов'яни будуть поглинуті російською культурою» [16, с. 306].

Досягнення цієї мети для Російської імперії вможливиться, на думку Е. фон Гартмана, лише шляхом докорінної денационалізації та суцільного російщення, загальної декультуризації всього неросійського населення західної частини цієї держави [17, с. 2]. Така політика пояснюється тим, що спроба денационалізувати культури уявлених народів «лише тоді буде перспективна, коли вона (Росія — *В. П.*) запропонує культурну силу, що значно перевершує їх у духовному чи матеріальному відношенні. Російське ж панування не є таким аналогом, оскільки культура всіх без винятку неросійських західних теренів сягає значно вище середнього щабля розвитку російської культури» [17, с. 2]. Підкреслюючи органічність «азіатської сутності росіян», учений робив висновок, що «Росія повинна перенести головну точку своїх політичних інтересів в Азію, знайти свій власний світ і впорядкувати його, та дати мир Європі» [18, с. 405].

Е. фон Гартман уважав, що досить промовисто вказує на відмінну від росіян українську національну ідентичність також і різність водних артерій — Волга і Дніпро, вздовж яких оселилися обидва народи [16, с. 296; 17, с. 2]. На думку німецького філософа, «з географічної й торговельно-політичної візії кожна з цих тери-

торій (тобто російська, українська, білоруська — *В. П.*) цілком може обійтися без іншої, не втративши жодної передумови для існування та процвітання» [17, с. 2].

З історіософської перспективи трактував проблеми українсько-російських взаємин і німецький історик та публіцист *Отто Гетч* (1876—1946 рр.), який зазначав, що свої дослідження на відповідну проблематику він розпочав 1905 р. Для цього він відвідував Галичину та південь України, підтримував контакти з М. Грушевським, Д. Багалієм, І. Франком [19, с. 35—36]. У «Журналі східноєвропейської історії» («*Zeitschrift für osteuropäische Geschichte*»), який почав виходити друком з осені 1910 р., вів розділ «Малоросія», де висвітлювалися питання української історії.

Щодо Росії О. Гетч продовжував розглядати проблеми континентальної належності її культури та цивілізації, порушені ще Е. фон Гартманом. Утім, на відміну від свого попередника, зазначав, що «російська історія була й залишається історією європейського народу, але Європою на азійському ґрунті» [20, с. 6]. О. Гетч говорив про заборону української мови в Російській імперії, про політику російщення, спрямовану проти українців, згідно з якою «українська нація мала припинити своє існування». Ці висновки спонукали вченого позитивно оцінювати перспективи українського самостійницького руху. У статті, котра вийшла відразу після початку війни у серпні 1914 р. на шпальтах правоконсервативної «Газети Хреста» («*Kreuzzeitung*»), він зазначав: «Якщо німецькі війська підуть у наступ, серед малоросів розгориться вогонь, котрий зараз тліє» [21, с. 24].

Продовжив тему О. Гетч, видавши 1917 р. монографію, присвячену головним чином полеміці з професором Марбурзького, згодом Тюбінгенського університетів Й. Галлером [19]. Відповідаючи на твердження останнього, що шукати витоки України необхідно в добі розвинутого середньовіччя, автор переконував щодо пізніших часів, обстоюючи ідею локалізації України як етнічного та політичного феноменів у так званій Гетьманщині, на Середньому й Нижньому Дніпрі та на землях на захід від цієї ріки. Саме козацтво, на думку історика, започаткувало національно-державницьке життя України та отримало на нього право [19, с. 37, 58, 62]. Відповідно до цього твердження німецький учений підкреслював, що «українці вимагали від своїх давніх ворогів (тобто росіян і поляків — *В. П.*) тільки свої старі історичні та національні права» [20, с. 466].

Уродженець Курляндії *Пауль Рорбах* (1869—1956 рр.), який навчався в Дерпті, а згодом у Берліні в істориків Г. фон Трайчке та Г. Дельбрюка, розпочав свою кар'єру як політичний журналіст у «Прусьському щорічнику» («*Preußische Jahrbücher*») і продовжив її як редактор у часописах «Допомога» («*Hilfe*»), «Час» («*Zeit*»). Ця робота вивела його й на проблеми дослідження історії Росії, під час подорожей якою зустрічався з групою українців-депутатів Державної думи [22, с. 22—34, 96, 181]. В роки Першої світової війни працював в інформаційному бюро Морського міністерства (до травня 1915 р.), а згодом (до 1917 р.) у відділі преси МЗС. Засновник Німецько-українського товариства (1918 р.). Автор проекту земельної реформи для Української Держави П. Скоропадського.

У працях 1915—1917 рр. П. Рорбах, окрім аргументів на користь відділення України від Росії, висував й історіософські міркування як дослідник східноєвро-

пейського простору. Він доводив, що, на відміну від Москви, Київ — найдавніша столиця Русі — природне руське місто, яке має старі корені. Два століття монгольського правління спричинили утворення на теренах Київської Русі двох відмінних «рас»: слов'янської в Києві та слов'яно-монгольської, зосередженої навколо Москви. «Саме українці, — зазначав публіцист, — як слов'янське плем'я, спромоглися в IX та X ст. побудувати між Карпатами й Доном первісну руську державу» [23, с. 55]. «Україна є справжньою старою Руссю, — писав він в іншій праці, — яка охоплює Велике князівство Київське та сусідні землі; навпаки ж Великоросія або Москва лише пізніше, з XII і XIII ст., стала країною, що колонізувала та слов'янізувала фінські землі» [24, с. 5]. На думку автора, українці набагато більше належать до Європи, що виявляється у сутності їх духовного складу, аніж росіяни [23, с. 55].

П. Рорбах обстоював диференціацію трьох різних «Росій»: молодшої, або московської (котра зрештою «проковтнула» дві інших); старшої, або української; а також західний регіон, який історично й культурно взагалі не Росія, а складова «Міжєвропи» («Zwischeneuropa») — по суті східна периферія німецько-західнослов'янських, католицько-протестантських західних обширів [25, с. 12]. Під цим «східним краєм західної землі», який, на думку автора, не був ані російським (хоч і належав до європейської частини цієї держави), ані українським, історик розумів територію Фінляндії, Литви, Польщі [26, с. 97].

Відмінність між «московською» й «українською» «Росіями» полягала, за П. Рорбахом, у тому, що вони дуже різні, хоч і залишаються одна при одній. Автор підкреслював, що Україна як оборонна держава управлялася своїми власними князями, які називалися гетьманами, і саме в такому становищі потрапила в московське підданство [26, с. 83—84, 88]. Оцінюючи союз І. Мазепи з Карлом XII, зазначав, що міркування короля «з воєнного та політичного поглядів були цілковито вірними, коли він ухвалив рішення припинити російське володарювання» над Україною [24, с. 5]. Тому-то гетьман, аби врятувати свободу своєї землі, вирішив, що краще бути у васальній залежності від далеких шведів, аніж від сусідньої Москви [27, с. 48].

Серед важливих факторів, які виразно промовляли щодо права українців на незалежність, П. Рорбах називав політичну автономію Лівобережжя, яка навіть під зверхністю Росії зберігалася до кінця XVIII ст. [23, с. 56; 28, с. 16—17].

Геополітичний дискурс. Теоретик Фрідріх Науман (1860—1919 рр.) в основу своїх геополітичних побудов поклав наявне в німецькій науці поняття «Серединна Європа» («Mitteleuropa»), котра мала утворитися в результаті добровільного об'єднання суверенних країн на основі взаємних договорів. Лише два питання залишалися на розгляд спільної влади: економічне планування й оборона [29, с. 32, 232, 249]. Концепція науманівської «Серединної Європи» постала з переконання її творця, що для Німеччини виключене порозуміння, з одного боку, з Францією, яка зв'язала свою долю з Англією, а з іншого, — зі «східним природним ворогом», тобто «московським колосом».

У низці статей редакovanого Ф. Науманом журналу «Допомога» («Hilfe») мислитель обґрунтовував поняття «Серединної Європи» як об'єднання Німеччини з

Австро-Угорщиною, довкола яких згодом мають гуртуватися країни й народи, що лежать на захід від Росії. В першу чергу це «стосується румунів і болгар, так само — фінів, литовців, естонців, поляків, рутенців (українців — *В. П.*) у Росії» [30, с. 464].

Розгортаючи своє бачення нової спільноти, Ф. Науман висував цементуючий принцип, покликаний, на його думку, злучити всі народи «Серединної Європи», — не лише географічна їх належність до єдиного «середньоевропейського ареалу», але й певний спільний «середньоевропейський тип» єдиної «групи народів Серединної Європи» («*Menschheitsgruppe Mitteleuropa*»). Цей тип визначався, попри конфесійні, національні та мовні відмінності, гомогенністю соціокультурного ландшафту й економічних структур, а також однаковою трудовою етикою, схожими «господарським темпераментом», «господарчим характером» [29, с. 166]. Усе це дало авторові підстави стверджувати про існування «нової середньоевропейської господарської держави, яка потребує свого власного господарського об'єднання в майбутньому» [29, с. 252].

Ф. Науман рішуче відкидав будь-яку можливість союзу Німеччини з Росією, оскільки проміжні між ними нації внаслідок географічного розташування, а особливо історичної долі вимушені орієнтуватися на одну з цих держав, належати до їхніх сфер впливу та блокуватися з ними. «Що російським не хоче, або не може бути, — писав геополітик, — мусить стати середньоевропейським» [30, с. 869]. До таких «проміжних націй» Ф. Науман зараховував й українців австрійської Галичини, які історично тяжіли до австро-німецької, а не російської культури. «Австрійські та угорські слов'яни (чехи, поляки, рутенці (українці — *В. П.*), словаки, словенці, далматинці), так само як й угорські румуни, очікували від самого початку їхнього об'єднання з німцями Райху (у середньоевропейському союзі — *В. П.*) не надто багато... Але, на щастя, їхня симпатія до росіян ще менша, аніж до німців, і вони охоче воліють залишатися австрійцями, проте вони звинувачують світовий порядок, який їх загалом спонукає шукати власне місце між двома такими чужими могутніми потугами (німцями й росіянами — *В. П.*)» [29, с. 19].

З позицій геополітики розглядав проблеми України географ *Альбрехт Пенк* (1858—1945 рр.). Окрім наукової роботи він активно займався й політичною діяльністю [31, с. 100, 102]. Ще під час Першої світової війни у співпраці з німецькою армією заснував на захоплених територіях «наукові державні комісії», які по суті мали складати опис майбутніх зон впливу [32, с. 21—22].

Концептуально при визначенні геополітичного місця України у Центрально-Східній Європі А. Пенк керувався думкою, що «для окреслення державно визначених кордонів тієї чи іншої території завжди існують два початкових пункти: можна виходити від суб'єктів держави, а саме населення, або від конкретної землі, на котрій воно проживає. В першому випадку окреслення буде більш історико-політичним, у другому — більш географічним» [33, с. 105]. До історико-політичних обставин, які мають визначити справжнє розташування України в Європі, відносив відмінності від Росії. Вчений був переконаний, що останню насамперед характеризує домінуючий вплив орієнтального татарського панування, який там укорінився й через століття дав про себе знати. Натомість «західні руські князівства» ввійшли

в контакт із західною культурою [34, с. 470]. Якщо для Росії притаманне насильство [35, с. 29], то в Україні такого аж ніяк не спостерігалось. Навпаки, українці, тікаючи від польського гніту, утворили за дніпровськими порогами вільну козацьку республіку. Під впливом козацтва розвинулось українське державне життя, й у XVII ст. Україна прийшла до (щоправда тимчасового) розквіту [34, с. 471].

На основі проведеного аналізу історико-політичних і природних відмінностей між центрально-східноєвропейськими народами, німецький географ визначив три головні регіони: «Ближня» («Vordereuropa»), «Середня» («Zwischen-europa»), «Далека» («Hintereuropa») Європа, а також спеціальну зону між Карелією й Азовським морем — «Варязьку смугу» («Varangian Fringe») [36, с. 40]. За таким поділом Польща, Україна та Росія відносилися до трьох різних регіонів. Так, уся Польща опинялася у Середній Європі, причому в її німецькій частині. Етнічні ж українські землі, розділені на той час між Австро-Угорщиною та Росією, — у німецькій Середній Європі (західні), у «сарматській» Середній Європі (центральні), у «Варязькій смузі» (східні). Позитивним фактором, що свідчив про оптимістичний сценарій для майбутнього України, було те, що вона, на думку А. Пенка, належала більше до Середньої, ніж до Східної Європи [34, с. 468].

До «Варязької смуги» потрапляли й деякі північно-західні російські землі, включно з Карелією, Новгородом, Петербургом. Натомість решта європейських територій Росії опинилися в «Далекій Європі». Цією «Варязькою лінією» А. Пенк відокремлював «великоросів» від білорусів і «малоросів», наголошуючи, що вона становить ефективний «антропогеографічний кордон» для розмежування цих народів, що засвідчує законність українських претензій на незалежний державний розвиток [37, с. 25, 31]. «Варязька смуга, — зазначав геополітик, — це історико-етнографічний західний кордон сучасної Великоросійської держави» [37, с. 24—25]. Причому він підкреслював, що Середня Європа переважно заселена саме українцями разом із білорусами, а не росіянами, яких тут обмаль [36, с. 28—29]. На думку автора, ця Середня Європа, що простягнулася від Білого моря до Босфору, та до якої відноситься більшість українських земель, стала «справжнім хребтом Європи» [36, с. 1, 40].

Універсальний учений і водночас політик ліберального напрямку *Макс Вебер* (1864—1920 рр.) на початку XX ст. та особливо в роки Першої світової війни написав чимало публіцистичних праць, в яких спробував осмислити з перспективи геополітики можливість здобуття українцями самостійності. Він обстоював ідею створення між Росією й Німеччиною низки буферних незалежних держав (до числа яких мала входити також Україна), та обґрунтовував подібну необхідність, аналізуючи політику Росії відносно українців [38, с. 513].

М. Вебер відзначав факт потужної політики російщення, яку століттями проводила Росія щодо українців, її почасти успішні результати [39, с. 259]. Називаючи такі заходи «найлютішим гнобленням» [40, с. 202], учений зауважував, що «лише проблема автономії приблизно тридцяти мільйонів малоросів є пунктом, на якому затамовують подих навіть найпослідовніші (російські — *В. П.*) демократи» [39, с. 270].

У своїх працях М. Вебер досить часто згадував про азійську сутність Росії та росіян, що особливо яскраво виявилася у жорстоких практиках російської поліції [41, с. 318—320, 442, 676]. Але імперія, на його думку, вже не була такою сильною як раніше, більше нагадуючи канатохідця, котрий мусить продовжувати рух, адже мить слабкості може обернутися фатальним падінням. У цьому русі вона покладається на бюрократію й поліцію, проте саме ці структури водночас і знищують Росію [39, с. 353].

Вибудовуючи бачення майбутнього України в повоєнній Європі, М. Вебер насамперед констатував, що слід загаврувати вороже ставлення росіян до слов'ян загалом, включно з українцями, засудити поведження російських військ на слов'янських землях [38, с. 284]. Російська армія, на думку вченого, тому так зацікавлена у продовженні війни, зокрема на українській етнічній території, оскільки саме Україну вона «під приводом звільнення» матиме змогу й надалі жорстоко грабувати [42, с. 324]. Тож М. Вебер трактував Україну як таку, що перебуває в колоніальній залежності від Росії, та відводив їй місце в одному ряду з Польщею, Литвою, Фінляндією й іншими тогочасними колоніями (Ірландією, Мальтою, Єгиптом, Персією тощо). Водночас він підкреслював, що російське панування над українцями було по суті зловживанням нижчої культури над вищою, оскільки Україна, як і решта європейських колоній Росії, «мають свою власну дуже давню культуру, котра принаймні більш передова, ніж російська» [38, с. 498; 42, с. 90, 175].

Шляхи та способи здобуття Україною незалежності

Обґрунтовуючи різноманітні підстави, які, на їхню думку, надавали Україні право відокремитися від Росії і стати незалежною державою, німецькі вчені й публіцисти розглядали також різні сценарії та моделі, що могли б забезпечити такий результат.

Історіософський дискурс. Щодо територій, населених східноєвропейськими націями, *Е. фон Гартман* визначав їх як амбівалентні, що грає як на руку Німеччині, так і Росії. З одного боку, він попереджав, що землі, заселені східноєвропейськими націями Російської імперії, слугують для неї лише «міцним аванпостом для стратегічних операцій на Заході», адже «наступальну війну проти Заходу Росія розглядає як національну необхідність» [16, с. 303]. З іншого ж боку, саме ці завойовані народи водночас є справжніми партнерами «Середньоевропейського мирного союзу» («Mittleeuropäische Friedensbund») по той бік російського кордону [15, с. 38]. Намагаючись диференціювати, що для Російської імперії є своїм, азійським, а що чужим, тобто європейським, мислитель стверджував, що при майбутньому перекроюванні Європи Фінляндія має бути прилучена до Швеції, Бессарабія — до Румунії, а на прибалтійських землях слід створити самостійне Балтійське королівство, як і на південних — подібне ж незалежне Київське. Намічаючи географічні межі майбутньої самостійної України, вчений проводив їх по лінії Вітебськ — Дніпро — Курськ — Саратов — Волга — Астрахань. Натомість басейни річок Дніпро і Прут мають стати частиною Київського королівства [15, с. 37—38].

Перегляд політичної мапи Східної Європи шляхом заснування незалежних Польщі, Балтійського (у складі Естляндії, Ліфляндії, Курляндії) та Київського (або Дніпровської держави) королівств не лише слугуватиме, на переконання Е. фон Гартмана, справі захисту європейської культури й цивілізації, але закладе фундамент для створення антиросійського військового блоку, де Швеція та Балтійське королівство мають отримати гарантії безпеки супроти Росії зі сторони Німеччини, а Україна й Румунія — з боку Австро-Угорщини [16, с. 300, 322]. На нашу думку, ідея, що для здобуття незалежності від Росії Київське королівство має об'єднати свої зусилля з Румунією, ґрунтувалася на кількох політичних міркуваннях. По-перше, можливий у майбутньому похід росіян на Константинополь, першою жертвою якого були б румуни, змусила останніх шукати союзників, таких як Австро-Угорщина, Німеччина [43, с. 47]. По-друге, після франко-пруської війни 1870—1871 рр. і Берлінського конгресу 1878 р. Німеччина продовжувала залишатися головним економічним партнером Румунії та її основним кредитором [44, с. 514]. По-третє, підтримка Берліна (що означало підтримку О. фон Бісмарка) не була благодійністю. Троїстий союз прагнув забезпечити південно-східний фланг у передбачуваному протистоянні з Росією. Розташована між Австро-Угорщиною та Росією Румунія, яка контролювала Карпати, Нижній Дунай, мала вихід до Чорного моря повністю підходила союзникам. Це була найбільша держава Південно-Східної Європи як за територією, так і за населенням [44, с. 514—515].

Хоч Е. фон Гартман і не конкретизував, які династії мали б правити в Балтійському та Київському королівствах, він наголошував, що заснування двох нових монархій і геополітичне переоблаштування Європи жодним чином не зашкодить самій Росії, ба навіть навпаки — оздоровить її [16, с. 324]. «Попередньо окреслене зменшення Росії, — розвивав свій висновок учений, — на 16,3 млн неросійських жителів (німців, євреїв, литовців — *В. П.*) і на 18 млн білорусів та малоросів, об'єднаних у Київське королівство, тобто спричинення загальних втрат (для Росії — *В. П.*) у понад 34 млн людей, забезпечить зростання оборонних сил мирного Середньоевропейського союзу, і буде достатнім, щоб дати зрозуміти навіть найбільш зятому російському мрійникові про світове панування, що в Європі є засоби не допустити цього» [16, с. 323]. На переконання автора, «Київське королівство справді матиме зі своїми вісімнадцятьма мільйонами мешканців усі необхідні передумови для політичної незалежності та самоствердження» [17, с. 2].

Вже по смерті вченого його дружина Альма фон Гартман підкреслювала, що її чоловік добре усвідомлював важкість шляху неросійських народів до звільнення з-під ярма імперії. В її коментарях до міркувань філософа проходила думка: для українців найголовніша проблема полягає в тому, що росіяни всіма можливими способами перешкоджають формуванню й розвитку української самостійницької суспільно-політичної візії. Якби вона проіснувала впродовж більшої частини тривалого часу, відокремлення України від «Волзької держави» стало би для українців мало не автоматичною справою всупереч усім уніфікаторським та нівеляційним зусиллям із боку Росії [45, с. 516].

О. Гетч, оцінюючи у грудні 1914 р. у меморандумі «Думки про політичні цілі війни» («Gedanken über die politischen Ziele des Krieges») перспективи українського руху, писав: «Не підлягає сумніву, що після великих поразок Росії — але лише після них, а не синхронно з австро-німецькими діями, — можна думати про революційне відокремлення Фінляндії, балтійських провінцій, Польщі [...] та, можливо, також України й Кавказу»¹. Хоча народи, які заселяють згадані терени, і поділяються на ворожі німцям (латиші, естонці, румуни), на щонайменше не налаштованих до німців дружньо (литовці, поляки), з одного боку, та на євреїв й українців, котрі щиро приязні до німців — з іншого, вони готові зустріти Німеччину як визволительку, оскільки найбільш ворожою для себе вважають російську експансіоністську ідею. Автор водночас підкреслював, що на момент написання меморандуму великі маси євреїв та українців через брак культури й організації ще не можна серйозно брати до уваги².

Свою переконаність щодо можливого розпаду Росії О. Гетч підкріплював міркуваннями, що це «держава багатьох національностей навіть більше, ніж Австро-Угорщина» [46, с. 20]. Окрім 70 млн «великоросів», у 170-мільйонній імперії проживають також «малороси», поляки, німці, фіни, румуни, естонці, литовці, латиші, яких автор називав «найважливішими народами іншого походження» [46, с. 10, 20]. Всі вони не відчувають щодо російської держави ані любові, ані громадянського обов'язку, однак не всі перебувають у ворожості до неї. Одні, більш свідомі, ненавиділи у цій державі владу, котра брутально нищила їхню давню культуру. В інших жеврів прихований гнів через столітні утиски. «В будь-якому випадку, — робив висновок мислитель, — загалом тут у наших російських противників уразливе місце, що матиме велике значення в майбутньому» [46, с. 20]. Серед названих вище народів українці, на думку автора, вирізнялися тим, що «впродовж своєї історії виявили державотворчі здібності»³.

Водночас, незважаючи на історичну тяглість державотворчих зусиль українців, О. Гетч за чверть століття після Е. фон Гартмана повторив думку останнього про необхідність для української нації здобути на шляху до свободи підтримку такого сусіда та «органічного союзника», як Румунія. В разі переможного для Німеччини завершення війни новий лад в Європі підтримуватиметься заснуванням коаліцій, у тому числі Фінляндії, «балтійських провінцій», Польщі, з одного боку, та України в парі зі своїм «найнадійнішим союзником» Румунією — з іншого. Важливу для Берліна ідею встановлення органічного єднання між політичними цілями українців і румунів історик виводив не лише з конкретної політики, але й на основі протиставлення «нового німецького порядку» такому політичному чиннику, як «російський панславізм»⁴.

¹ Bundesarchiv Koblenz. N 1016/47 Bülow, Bernhard Fürst v. Verschiedene Persönlichkeiten. Bd. 3. S. 18.

² Ibid. S. 18—19.

³ Ibid. S. 19.

⁴ Ibid. S. 22.

Висновок О. Гетча про необхідність створення «органічного союзу» між Україною та Румунією в контексті обґрунтування ним політичних цілей війни базувався на низці нових реалій європейської політики, які визріли на початку ХХ ст. По-перше, світова війна була для Німеччини імперською, адже Берлін мав на меті захист, консолідацію й розширення Німецької імперії, в тому числі вирішенням територіальних питань Балтійського регіону, України, Румунії та більшої частини колишньої російської Польщі [47, с. 60]. По-друге, у 1914—1916 рр. ліберали Румунії підтримували нейтралітет, готуючись вступити у війну в потрібний момент. Консерватори ж у цьому питанні розділилися: або пропагувати міцний нейтралітет і підтримувати добрі відносини з Центральними державами, або вступити у війну на боці Антанти [44, с. 519]. По-третє, після смерті Франца Йосифа I його наступник Карл I ініціював обговорення в імперській раді 12 січня 1917 р. подальших цілей війни. Необхідно було досягти територіального розширення імперії на північний схід (Польща) і південний схід (Сербія, Чорногорія, Румунія). Це передбачало приєднання якщо не всієї Румунії, то принаймні частини її західних теренів до монархії Габсбургів [48, с. 78].

Слід зазначити, що подальший хід війни, яка тривала з перемінним успіхом, і відсутність сподіваного «революційного виступу» українців із незалежницькими прагненнями, вплинули на дотеперішні оптимістичні очікування О. Гетча щодо неминучості українського повстання проти Росії. За його висновком, «лише якесь нове велике потрясіння в державі покаже, чи протилежність між великоросами й малоросами є більшою, аніж контраст між північчю та півднем» [19, с. 63].

П. Рорбах почав розробляти проблему України ще напередодні Першої світової. Він уважав, що саме збройний конфлікт може вирішити питання української самостійності. «Стає очевидним, що Росія становить велику небезпеку для європейського миру у цілому, і для безпеки Німеччини особливо» [49, с. 509]. В імовірній війні Російська імперія, на думку історика, може втратити не лише Польщу, Бессарабію й Кавказ, але також Туркестан, Північну Персію, Східний Сибір, Фінляндію та «балтійські провінції». При цьому він зауважував, що якщо Росія наважиться на війну із західними державами, вона ризикує назавжди втратити для себе 35 млн «малоросів» і білорусів [49, с. 510].

Під час Першої світової П. Рорбах конкретизував свою позицію щодо досягнення Україною незалежності в результаті перемоги Німеччини. Він уважав, що підтримка Берліном української боротьби може прискорити крах Російської імперії, оскільки без володіння Україною Росія не зможе довго чинити опір. Тож в інтересах Німеччини оволодіти якщо не всіма українськими землями, то принаймні залізорудним і вугільним басейнами [24, с. 6].

На відміну від Ф. Наумана як автора проекту «Серединної Європи», П. Рорбах розробив концепцію «Східної Європи» (також відома як «політика окраїнних держав»). У 1915 р. він, зокрема, зазначав, що послаблення Росії можна досягти лише шляхом її територіального зменшення, а саме відокремлення «всіх східноєвропейських західних областей». Одним із вирішальних кроків мало бути «визволення України» [28, с. 55]. Польща та Фінляндія стануть

незалежними разом із нею, а щодо «прибалтійських провінцій» у концепції «Східної Європи» було окреслено інший план: Курляндію, Ліфляндію, Естляндію та Литву необхідно відділити від Росії, організувавши в «Балтикум» — об'єднання держав, яке мали онімечити німецькі переселенці з інших частин Росії [28, с. 51—63; 50, с. 272—273].

Геополітичний дискурс. Оцінюючи розстановку сил у Центральноевропейському регіоні, Ф. Науман констатував, що розбудова власної державності чехами, поляками, литовцями, естонцями, «рутенцями» (українцями) залежатиме від сприяння або, навпаки, протидії з боку Росії чи Німеччини, оскільки названі нації, котрі не посіли міцних позицій між російською та німецькою владами, не є достатньо сильними, аби законним порядком здобути й утримувати політичну незалежність [30, с. 481]. Оскільки ці народи ще заслабкі для самостійного державного існування, геополітик переконував, що «як міжнародна сила ми (німці — В. П.) простягаємо меншим сусідам — середньоевропейським народам руку і пропонуємо зважитися рушити до майбутнього разом із нами, а не з англійцями й не з росіянами» [30, с. 475].

Державно-політичний устрій «Серединної Європи» Ф. Науман визначав як союз («Bund»), що може бути федерацією, конфедерацією й по суті представляти собою об'єднання країн і народів у формі певної наддержави [30, с. 232—233]. Говорячи про пріоритети так званих «малих націй», він констатував, що німецькі народи, серед яких, окрім західноукраїнців, також називав угорців, поляків, чехів, словаків, румунів, хорватів і словенців, вступатимуть у великий «Середньоевропейський союз» із певною нерішучістю, оскільки кожна мала нація найбільше надаватиме перевагу здобуттю власної повної незалежності та свободи, а не об'єднанню. Але дійсність не дасть малим національним державам довго існувати, тому найкращим для них буде саме вступ до союзу [30, с. 869]. Втілення ідеї «Серединної Європи» може наступити лише по війні. Саме тоді, після спільної боротьби проти Росії, вісім названих націй не лише не зможуть просто «розійтися по окремих комірчинах», але будуть пов'язані традицією боротьби проти спільного ворога [30, с. 869].

А. Пенк був переконаний у перемозі Німеччини у світовій війні, тож саме з цією обставиною пов'язував свої сподівання на появу Української держави. З цього приводу в 1917 р. на засіданні Ляйпцизького географічного товариства він оголосив: «Природні кордони Росії мають етнографічне та історичне значення: вони не свідчать про необхідність існування єдиної імперії [...] Політично двісті років російський колос тріщить на кожному суглобі. Перемоги Німеччини зламали самодержавство, православ'я не тримає народи, а природні рубежі говорять за роз'єднання націй» [31, с. 116]. Цю ж думку про крах російського самодержавства як запоруку утворення Української держави й відродження «Варязької смуги» як природної межі України та Росії він повторив у 1918 р. [37, с. 33—34].

Найбільш слабким місцем України в контексті досягнення незалежності, на думку А. Пенка, була її належність до так званих, за Г.В.Ф. Герелем, «неісто-

ричних народів», котрі «втратили вищі класи» на користь інших націй. Більше того, українці не мають і власного «середнього класу», оскільки на українських етнічних землях у ролі купців та ремісників євреї. Німецький географ писав про українців, що «вони є селянським народом, їхню мову подають (домінуючі нації — *В. П.*) як діалект, а їх самих — як простий народ, і не як націю, а як національність. Така візія в інтересах великоросів. Вона лежить і в інтересах поляків, котрі не припиняють означувати українців неосвіченим народом» [34, с. 476]. Водночас мислитель уважав, що навіть не маючи власних вищих і середніх класів українці зможуть увійти у родину європейських народів, як це свого часу зробили болгари, які перебували у схожому становищі, позаяк вищі класи їм заміняли турки, а середні — греки [34, с. 476—477]. На нашу думку, А. Пенк представив Болгарію як приклад для України не лише з теоретичних міркувань, а й через те, що в той час болгарський престол посідав Фердинанд I — представник німецької Саксонсько-Кобурзької і Готської династії, який виступив у світовій війні на боці Центральних держав. Крім того, Фердинанд мав династичні зв'язки і з австро-угорським правлячим домом, в молодості служив у гусарських військових формуваннях Австро-Угорської імперії й був щиро прив'язаний до Франца Йосифа [51, с. 299]. Можна припустити, що А. Пенк, наводячи аналогію з Болгарією, не заперечував, як і до нього Е. фон Гартман, отримання Україною незалежності зі встановленням династичної монархії з лояльним німецьким або австрійським претендентом на трон.

На переконання А. Пенка, поява на карті Європи незалежної України матиме велике політичне та військово-стратегічне значення. Тому Німеччина, Австро-Угорщина й балканські держави фактом встановлення ними державних кордонів України споруджують «захисний вал Заходу проти Сходу», звільняючи тим самим українські землі від тиску могутнього сусіда [34, с. 477].

М. Вебер, обмірковуючи можливі шляхи і способи звільнення України від Росії, відводив значне місце ідеї створення німецько-південно-східнослов'янської федерації, важливу роль в якій мала посісти Україна. Підстави для втілення цього задуму вчений визначав у контексті аналізу проблем слов'янських народів, розміщених між Росією та Німеччиною та, отже, самою географією приречених обирати, в орбіті впливів котрої з цих двох «великих держав» їм перебувати.

Для протидії російській експансії та геополітичним зазіханням *М. Вебер* пропонував створити групу автономних держав, організованих в антиросійський союз, який служитиме буфером між Росією та Німеччиною. На відміну від *Ф. Наумана*, котрий об'єднував українців у спільній боротьбі проти Росії з сімома народами (чехами, румунами, болгарами, фінами, литовцями, естонцями, поляками), *М. Вебер* включив, окрім українців, лише польську, литовську й латиську незалежні національні держави до своєї так званої «групи народів Середньої Європи» [42, с. 459]. Ця «група чотирьох» у концепції *М. Вебера* мала становити буфер або альянс, спрямований проти Росії та оформлений у вигляді німецько-південно-східнослов'янської федерації.

Як заявляв *М. Вебер*, ідея такого буфера перетвориться на реальність лише за умови, коли слов'ян вдасться переконати, що їм не слід боятися домінування у

цій федерації Німеччини [42, с. 43]. Водночас автор застерігав від експансіоністських намірів зі сторони Берліна у Східній Європі, ба більше, наполягав на необхідності накопичення сил для протидії Росії як спільному ворогу народів Східної та Центральної Європи. «Будь-яка політика по той бік нашого східного кордону, — зазначав він із цього приводу, — саме якщо вона є реальною політикою, неминуче західнослов'янська політика (українців М. Вебер зараховував до західних слов'ян — *В. П.*), а не національна політика Німеччини [...] Якщо проводити німецьку національну політику на Сході, ми назавжди перетворимо 15 млн слов'ян на союзників Росії» [42, с. 85—86].

Щодо «колоній Росії», серед яких поряд з Україною М. Вебер згадував Грузію, Литву, Фінляндію, він підкреслював, що «вони мають свою власну культуру та, принаймні порівняно з Росією, культуру, яка набагато вища» [42, с. 90]. З огляду на цю обставину як привід для відділення, а також з міркувань щодо давно озвученої ідеї буфера, М. Вебер наприкінці 1915 р. виступав за створення незалежних держав неросійських народів європейської частини Російської імперії, серед яких називав українців, поляків, литовців, латишів. Ці нові незалежні країни перебуватимуть в економічній орбіті Німеччини (митний союз) і розмістять на своїй території німецькі та австрійські війська для стримування Росії [42, с. 459]. Наступного року М. Вебер знову обстоював ідею незалежності України в контексті висунення концепції про спілку буферних держав і заявляв: «Центральний пункт — це Україна» [38, с. 513].

* * *

Отже як історики, так і геополітики висловлювали впевненість, що Україна спроможна стати незалежною нацією та державою у структурі тодішніх європейських відносин. Розбіжності у висновках між двома групами німецьких інтелектуалів були зумовлені насамперед специфікою досліджень. У сенсі ідей Р. Шарт'є щодо правил функціонування дискурсу в рамках існуючих соціальних відносин у суспільстві на основі посідання певних соціальних та інтелектуальних позицій його учасників, можна стверджувати, що представники обох дискурсів поєднували інтелектуальну роботу з політичною діяльністю. Водночас інтелектуальна складова і професійна сфера зацікавлень, в контексті яких вони осмислювали проблему незалежності України, різнилися. Німецькі історики здійснювали екскурси у середньовічну й новочасну історію України та застосовували періодизацію, історичну перспективу, діахронний підхід. Геополітики оперували такими геополітичними й географічними категоріями, як «буфер», «союз держав», «Серединна Європа», «природні межі», «географічне та природне розмежування».

Представники німецької історичної думки не вважали можливим розв'язувати проблему України ізольовано від російської. На їхню думку, створення самостійної Української держави зруйнує всі культурні відносини Росії з Заходом, надавши можливість Україні дистанціюватися від Росії як від суто азійської потуги. Вони стверджували, що відмінності між українцями й росіянами є відмін-

ностями між європейськими та азійськими народами. Німецькі геополітики, навпаки, розглядали українське питання особіно від російського, враховуючи окрему національну ідентичність і мову, які надають вагомі підстави «відірвати» українців (як й інші народи Центральної Європи) від Росії.

Всі інтелектуали, чия теоретична спадщина щодо України та Росії розглядалася вище, перебували у спільному «просторово-часовому розташуванні» у сенсі ідей К. Мангайма, і представляли протилежні погляди на питання, що стосуються одного покоління в одній країні та одному культурному середовищі, висуваючи єдину концептуалізацію ідеї незалежності України в кількох геополітичних та історіософських версіях.

Щодо розташування України й Росії в межах Європи та Азії в рамках континентального географічного положення спільне бачення учасників обох дискурсів було представлено такими аргументами: органічна належність України до Європи на відміну від Росії як частини Азії (Е. фон Гартман, П. Рорбах); азійська сутність Росії, котра перманентно проявлялася у брутальності російської політики (М. Вебер); існування двох відмінних Київської та Московської Русей (О. Гетч), старшої й молодшої, де перша поглинена другою (П. Рорбах); Україна була частиною Європи на європейському фундаменті, натомість Росія — на азійському (О. Гетч); переконання в належності європейської частини Росії та України до відмінних природно-географічних зон Європи (А. Пенк, Е. фон Гартман). Щодо цивілізаційних, мовних і культурних відмінностей між двома націями тотожні думки ґрунтувалися на твердженнях: вищий рівень культурно-освітнього розвитку українців у порівнянні з росіянами (Е. фон Гартман); російське панування над українцями як зловживання нижчої культури над вищою (М. Вебер); Україна як носій давньої культури, більш передової за російську (М. Вебер); окремішність української державної та етнічної історії, бачення української історії як особної галузі історії Східної Європи (О. Гетч); цивілізаційна відмінність між Росією як прототипом азійського деспотизму й централізму, та Україною як утіленням демократії, федералізму (А. Пенк).

Водночас представники різних «генераційних союзів» представляли протилежні погляди на питання, що стосуються одного покоління в одній країні та одному культурному середовищі. Не всі дослідники вважали за можливе висувати проєкції досягнення української незалежності від Росії у відриві від інших колишніх суб'єктів імперій. Тому в контексті міркувань щодо різних територіальних перспектив для незалежної України вони називали досить відмінні групи так званих «партнерів» для здобуття та становлення української самостійності. Геополітики у спільній боротьбі проти Росії об'єднували українців у групу народів «Серединної Європи» разом із чехами, румунами, болгарами, фінами, литовцями, естонцями, поляками (Ф. Науман); у буфер або союз проти Росії у формі німецько-південно-східнослов'янської федерації, включаючи польську, українську, литовську та латиську національні держави (М. Вебер), або висували ідею створення незалежної буферної Української держави на кордоні з Росією, яка буде утворена за німецької допомоги подібно до Болга-

рії, і функціонуватиме як колишня українська козацька держава, що існувала у XVII—XVIII ст. (А. Пенк). На відміну від геополітиків, німецькі історики мінімізували й конкретизували для України найбільш органічних союзників, убачаючи в такій ролі Румунію (Е. фон Гартман, О. Гетч) або Польщу та Фінляндію (П. Порбах).

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Bavaj, R. Intellectual History. 2010. URL: http://docupedia.de/zg/bavaj_intellectual_history_v1_en_2010 (дата звернення: 05.11.2024).
2. Borowsky, P. Paul Rohrbach und die Ukraine. Ein Beitrag zum Kontinuitätsproblem. *Deutschland in der Weltpolitik des 19. und 20. Jahrhunderts. Fritz Fisher zum 65. Geburtstag*. Hrsg. von I. Geiß, B.J. Wendt. Düsseldorf: Bertelsmann Universitätsverlag, 1973. 437-462 [in German].
3. Kappeler, A. Der Schwierige Weg zur Nation. Wien: Böhlau Verlag, 2003 [in German].
4. Bavaj, R. Die deutsche Ukraine-Publizistik während des Ersten Weltkrieges. *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*. 2001. Bd. 50. H. 1. 1-25 [in German].
5. Golczewski, F. Deutsche und Ukrainer, 1914—1939. Paderborn: Verlag Ferdinand Schöningh, 2010 [in German].
6. Levandovsky, V. Ukraine in Geopolitical Concepts in the First Third of the Twentieth Century. *Ukrainian Statehood in the Twentieth Century: Historical and Political Analysis*. Ed. O. Dergachov. Kyiv, 1996. 121-142.
7. Barvinska, P. Mizh naukoiu i politykoiu: Interpretatsii Skhidnoi Yevropy v akademichnomu seredovyschi nimetskomovnoho prostoru u kints XIX — pochatku XX st. Odesa: Odesk. natsion. un-t im. I.I. Mechnykova, 2012 [in Ukrainian].
[Барвінська П. Між наукою і політикою: Інтерпретації Східної Європи в академічному середовищі німецькомовного простору у кінці XIX — початку XX ст. Одеса: Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова, 2012].
8. Telvak, V., Radchenko O. Lysty Otto Hetcha do Mykhaila Hrushevskoho. *Arkhivy Ukrainy*. 2018. 2-3: 212-226 [in Ukrainian].
[Тельвак В., Радченко О. Листи Отто Гетча до Михайла Грушевського. *Архіви України*. 2018. № 2-3. С. 212—226].
9. Chornovol, I. Halytska shliakhta i proekt “Kyivskoho korolivstva” kantslera Otto Bismarka. *Suchasnist*. 1997. 3: 65-71 [in Ukrainian].
[Чорновол І. Галицька шляхта і проєкт «Київського королівства» канцлера Отто Бісмарка. *Сучасність*. 1997. № 3. С. 65—71].
10. Barvynskiyi, O. *Spomyny toho zhyttia*. (Т. II, ch. 3-4). New York; Kyiv: Stylos, 2009 [in Ukrainian].
[Барвінський О. *Спомини мого життя*. (Т. II, ч. 3-4). Нью-Йорк; Київ: Стилос, 2009].
11. Pachovskyi, V. Samostiine korolivstvo kyivske po zamyslu Bismarka. *Iliustrovana Ukraina*. 1913, January 4. Ch. 1: 4-6 [in Ukrainian].
[Пачовський В. Самостійне королівство київське по замислу Бісмарка. *Ілюстрована Україна*. 1913, 4 січня. Ч. 1. С. 4—6].
12. Tomashivskiyi, S. Bismark i Ukraina. *Litopys polityky, pysmenstva i mystetstva*. 1924. 5: 66-70; 6: 82-85; 8: 114-115; 12: 178-181 [in Ukrainian].
[Томашівський С. Бісмарк і Україна. *Літопис політики, письменства і мистецтва*. 1924. Ч. 5. С. 66—70; Ч. 6. С. 82—85; Ч. 8. С. 114—115; Ч. 12. С. 178—181].
13. Mannheim, K. *Essays on the Sociology of Knowledge*. London: Routledge & Kegan Paul, 1952.

14. Chartier, R. *The Cultural Origins of the French Revolution*. Durham; London: Duke University Press, 1991.
15. Hartmann, E. von. Rußland in Europa. *Die Gegenwart. Wochenschrift für Literatur, Kunst und öffentliches Leben*. 1888, Januar 21. Bd. XXXIII. 3: 36-39 [in German].
16. Hartmann, E. von. Zwei Jahrzehnte deutscher Politik und die gegenwärtige Weltlage. Leipzig: Verlag von Wilhelm Friedrich, 1889 [in German].
17. Hartmann, E. von. Rußland in Europa. *Die Gegenwart. Wochenschrift für Literatur, Kunst und öffentliches Leben*. 1888, Januar 7. Bd. XXXIII. 1: 1-4 [in German].
18. Hartmann, E. von. Rußland in Asien. *Die Gegenwart. Wochenschrift für Literatur, Kunst und öffentliches Leben*. 1887, Dezember 24. Bd. XXXII. 52: 401-405 [in German].
19. Hoetzsch, O. *Russische Probleme: Eine Entgegnung auf J. Hallers Schrift "Die russische Gefahr im deutschen Hause"*. Berlin: Verlag von Georg Reimer, 1917 [in German].
20. Hoetzsch, O. *Rußland: Eine Einführung auf Grund seiner Geschichte von 1904 bis 1912*. Berlin: Verlag von Georg Reimer, 1913 [in German].
21. Beyer, H. *Die Mittelmächte und die Ukraine 1918*. München: Isar Verlag, 1956 [in German].
22. Mogk, W. *Paul Rohrbach und das «Größere Deutschland»*. Ethischer Imperialismus in Wilhelminischen Zeitalter. München: Wilhelm Goldmann Verlag, 1972 [in German].
23. Rohrbach, P. *Bismarck und wir*. München: F. Bruckemann, 1915 [in German].
24. Rohrbach, P. *Russisches*. Berlin: J. Sittenfeld, 1915 [in German].
25. Rohrbach, P. *Unser Kriegsziel im Osten und die russische Revolution*. Weimar: Alexander Duncker, 1917 [in German].
26. Rohrbach, P. *Der Kampf um Livland: Deutsch-Russisches Ringen durch sieben Jahrhunderte*. München: F. Bruckemann, 1917 [in German].
27. Rohrbach, P. *Weltpolitisches Wanderbuch, 1897—1915*. Leipzig: Karl Robert Langewiesche, 1916 [in German].
28. Rohrbach, P. *Russland und wir*. Stuttgart: J. Engelhorn's nachf., 1915 [in German].
29. Naumann, F. *Mitteuropa*. Berlin: Verlag von Georg Reimer, 1915 [in German].
30. Naumann, F. *Werke*. Köln; Opladen: Westdeutscher Verlag, 1964. Bd. 4 [in German].
31. Schultz, H.-D. "Ein wachsendes Volk braucht Raum": Albrecht Penck als politischer Geograph. *1810—2010: 200 Jahre Geographie in Berlin an der Universität zu Berlin (ab 1810), Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin (ab 1828), Universität Berlin (ab 1946), Humboldt-Universität zu Berlin (ab 1949)*. Hrsg. von B. Nitz, H.-D. Schultz, M. Schulz. Berlin: Geographisches Institut der Humboldt Universität zu Berlin, 2010. 91-135 [in German].
32. Henniges, N. *Die Spur des Eises: Eine praxeologische Studie über die wissenschaftlichen Anfänge des Geologen und Geographen Albrecht Penck (1858—1945)*. Leipzig: Leibniz-Institut für Länderkunde, 2017 [in German].
33. Penck, A. *Polen: Eine Anzeige*. *Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin*. 1918. 3/4: 97-131 [in German].
34. Penck, A. *Die Ukraina*. *Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin*. 1916. 7: 458-477 [in German].
35. Penck, A. *Über politische Grenzen: Rede zum Antritt des Rektorates der Königlichen Friedrich-Wilhelms-Universität in Berlin gehalten in der Aula am 25. September 1917*. Berlin: Druck der Norddeutschen Buchdruckerei und Verlagsanstalt, 1916 [in German].
36. Penck, A. *Politisch-geographische Lehren des Krieges*. Berlin: Ernst Siegfried Mittler und Sohn, 1915 [in German].
37. Penck, A. *Die Natürlichen Grenzen Russlands: Ein Beitrag zur politischen Geographie des europäischen Ostens*. Berlin: Ernst Siegfried Mittler und Sohn, 1918 [in German].

38. Mommsen, W.J. Max Weber und die deutsche Politik, 1890—1910. Tübingen: Verlag J.C.B. Mohr, 1974 [in German].
39. Weber, M. Zur Lage der bürgerlichen Demokratie in Rußland. *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*. 1906. XXII: 234-353 [in German].
40. Weber, M. Rußlands Übergang zum Scheinkonstitutionalismus. *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*. 1906. XXIII: 165-401 [in German].
41. Mommsen, W. J. Max Weber-Gesamtausgabe. (Abt. I: Schriften und Reden, Bd. 10: Zur Russischen Revolution von 1905). Tübingen: J.C.B. Mohr, 1989 [in German].
42. Weber, M. Gesammelte politische Schriften. München: Drei Masken Verlag, 1921 [in German].
43. Chişa, A. Romania and Hungary at the Beginning of 20th Century: Establishing Diplomatic Relations (1918—1921). Cluj-Napoca: Center for Transylvanian Studies, 2003.
44. Pop, I.-A., Bolovan I. History of Romania: Compendium. Cluj-Napoca: Romanian Cultural Institute, 2006.
45. Hartmann, A. von. Eduard von Hartmann und Rußland. *Preussische Jahrbücher*. 1916. 163: 514-517 [in German].
46. Hoetzsch, O. Der Deutschen Kampf im Osten. Rede am 5. Februar 1915. Berlin: Carl Heymanns Verlag, 1915 [in German].
47. Jones, H. The German Empire. *Empires at War, 1911—1923. The Greater War*. Ed. by R. Gerwarth, E. Manela. Oxford: Oxford University Press, 2014. 52-72.
48. Haslinger, P. Austria-Hungary. *Empires at War, 1911—1923. The Greater War*. Ed. by R. Gerwarth, E. Manela. Oxford: Oxford University Press, 2014. 73-90.
49. Rohrbach, P. Deutsche Welt- und Kolonialpolitik. *Preussische Jahrbücher*. 1913. 152: 509-527 [in German].
50. Meyer, H.C. Mitteleuropa in German Thought and Action, 1815—1945. The Hague: Martinus Nijhoff, 1955.
51. Gordon, A.C. Geschichte Europas 1815—1980: Vom Wiener Kongreß bis zur Gegenwart. München: C.H. Beck, 1995 [in German].

Надійшла / Received 30.12.2024

Volodymyr POTULNYTSKYI

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Leading Research Fellow,

Department of Foreign Sources on the History of Ukraine,
M.S. Hrushevskyy Institute of Ukrainian Archaeography
and Source Studies of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

potulnytskyva@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-0318-7424>

PROJECTIONS OF UKRAINIAN INDEPENDENCE
FROM RUSSIA IN THE LIGHT OF THE CONCEPTUALIZATIONS
OF LEADING GERMAN INTELLECTUALS FROM THE END
OF THE NINETEENTH CENTURY UNTIL 1918

The purpose is to consider comprehensively the set of research ideas of a number of German intellectuals from the end of the 19th century until 1918 about grounds of Ukrainian independence with the derivation of reasoning about the ways and means of its achievement. **The methodology** is based on the implementation of the teaching of the sociologist K. Mannheim about generations and the ideas of the historian R. Chartier about the different articulation of the

series of discourses on the basis of which social and intellectual positions are organized in society. **Scientific novelty.** For the first time, a holistic, comprehensive understanding of the ideas and concepts of German intellectuals revealed by the author in the sources regarding the possible projections of Ukrainian independence is presented, with their wide comparative analysis. In contrast to previous researchers, the author shows the vision of a group of German intellectuals and singles out in them the tendencies that have emerged in German science regarding the problem of Ukraine's independence. **Conclusions.** The author singles out and examines two trends in German intellectual history at the time: historiosophical, represented by E. von Hartmann, O. Hoetzsch, and P. Rohrbach, and geopolitical, represented by F. Naumann, A. Penck, and M. Weber. Their views formed a separate discourse of Ukrainian independence within each direction, where they discussed different opportunities for Ukraine to gain independence and put forward different visions of the ways and means of achieving it. In addition to the identical conceptual conclusions of each author concerning the statements about the possibility of Ukraine becoming an independent nation and state, the author formulates existing differences. In the context of the discussion of the reasons and grounds for Ukrainian independence, historians put forward a civilizational conceptualization (socio-cultural differences) and a cultural one (superiority/inferiority/growth/decline). Geopoliticians adhered to geopolitical conceptualization (self-sufficiency of spatial location). Regarding the aspect of defining the possible ways and means of gaining independence, geopolitics identified several associations of European states as allies of Ukraine on this path or the creation of a buffer state on the border with Russia, similar to the Tsardom of Bulgaria. Historians suggested either the Kingdom of Romania or Poland and Finland as allies of Ukraine on the way to independence.

Keywords: *German intellectual history, generations of German intellectuals, geopolitics, historiosophy, independence from Russia, grounds and prerequisites for independence, ways and means of gaining independence.*